

DIALOG • MODALITET • DEIXIS

Af Jørgen Døør & Jørgen Chr. Bang (Odense Universitet)

1. Indledning

En af de bedre virkninger af 68-oprøret var i den akademiske verden udbredelsen af ideologikritikken. Ideologikritikken gjorde mange forskere og studerende opmærksomme på, at der i deres fag og helt ned i de enkelte discipliner var afgørende filosofiske forudsætninger, som hidtil havde virket ubemærket. Nogle af disse forudsætninger, *idola mentis* (jf. Francis Bacon: "Novum Organon", 1620), var problematiske, hvad enten man havde en pro- eller en con-kapitalistisk holdning, eller hvad enten man støttede sig til en analytisk, en existentialistisk-fænomenologisk eller en marxistisk verdensanskuelse. Siden da har der bredt sig en større filosofisk besindelse blandt mange førende fagvidenskabs-personer. En kendt lingvist skriver:

Philosophy matters. It matters more than most people realize, because philosophical ideas that have developed over the centuries enter our culture in the form of a world view and affect us in thousands of ways. Philosophy matters in the academic world because the conceptual frameworks upon which entire academic disciplines rest usually have roots in philosophy—roots so deep and invisible that they are usually not even noticed. This is certainly true in my own field, linguistics [...]
(George Lakoff (1987:157))

Det er efter vores mening så sandt som det er sagt, og vi ønsker blot at tilføje, at sprogvidenskaberne også virker tilbage på filosofien (både den akademiske, den teoretiske og protofilosofien) samt indgår som konstituerende del af verdens- og livsanskuelser.

På trods af at vi i den moderne kapitalisme har fragmenteret alt lønarbejde, også det akademiske, og selv om mange fag og fagfæller fremstår som helt adskilte fra andre fag og fæller, så er vi ikke desto mindre dele af et akademisk hele og indgår som hinandens genetiske og konstitutive betingelser.

I dette essay beskæftiger vi os med et felt, nemlig "logiske udtryk og kategorier" og deres forbindelse med "deixis". Vi sigter dybest set mod at

præsentere et alternativ til den traditionelle filosofiske og sprogvidenskabelige forståelse af *deixis*, *logiske konnektiver* og *modalitet*.

2. Deixis og dialog

I den lingvistiske tradition spiller "deixis" en stadigt stigende rolle. Vi tager udgangspunkt i denne tradition for derved at indikere ligheder og forskelle mellem den lingvistiske tradition og en dialektisk experimentalfilosofi og sprogteori.

John Lyons skriver:

The term 'deixis' (which comes from a Greek word meaning "pointing" or "indicating") is now used in linguistics to refer to the function of personal and demonstrative pronouns, of tense and of a variety of other grammatical and lexical features which relate utterances to the spatio-temporal co-ordinates of the act of utterance.
(Lyons (1977:636))

Termen "deixis" antyder for lingvister og filosoffer et aspekt af det generelle problem om forholdet mellem sprog og virkelighed eller mere specifikt af reference-problemet. For den filosofiske tradition har deixis-fænomener været særdeles ubehagelige, i og med at traditionens selvforståelse går ud på, at filosofien – modsat videnskaberne – beskæftiger sig med det universelle, dvs det, der er hævet over tid, sted og personer. Filosofiens genstandsfelt er de universelle, transcendentale betingelser for det, der er grundlaget for al sprogbrug og erkendelse, nemlig den deskriptive og argumentative sprogbrug.

John Lyons bestemmer for det første deixis som refererende til visse syntaktiske formers funktion, idet han skriver, at de relaterer ytringen (texten) til talehandlingens spatiotemporale koordinater (topos eller topokalitet). Men han præciserer termen deixis yderligere:

By deixis is meant the location and identification of persons, objects, events, processes and activities being talked about, or referred to, in relation to the spatiotemporal context created and sustained by the act of utterance and the participation in it, typically, of a single speaker and at least one addressee.

The grammaticalization and lexicalization of deixis is best understood in relation to what might be called the canonical situation of utterance [...].

(Lyons (1977:637))

Her bliver deixis-begrebet et relationsbegreb, fordi dets funktion er lokalisering og identifikation i relation til den spatiotemporale context. Og denne context skabes og opretholdes af sproghandlingerne og personerne.

Vi definerer *context* som den sprogligt konstituerede del af virkningshelheden, *situationen*. Således er den sprogligt konstituerede virkelighed, contexten, kun en del af virkningshelheden, situationen. Den dynamiske helhed af situationer kalder vi *praxis*. Deixis-fænomenet indikerer således en relation mellem text (ytring) og context. Og ikke en direkte relation mellem text og situation.

Det kan også udredes, explikeres, på flg. måde: Sprogbrugere forstår i bred forstand altid en situation og context. Denne *situationelle interpretation eller forståelse* er både:

- (i) *a-sproglig* (erfaringer og forståelse som ikke kan indskrives i det sproglige medium) &
- (ii) *før-sproglig* (erfaringer erhvervet inden personen behersker eller beherskede det sproglige medium) &
- (iii) *endnu-ikke-sproglig* (erfaringer endnu-ikke inkorporeret i tekster) &
- (iv) *sproglig-gjort*, (hermeneutisk og objektiveret i form af tekster (*percepts* og *concepts*)).

Imidlertid er den situationelle (*ontologiske*) forståelse konstituerende for *den hermeneutiske forståelse*, der både er (i) forståelse af tekster, (ii) forståelse gennem tekster og (iii) forståelse af og gennem contexter.

Deixis-fænomener er kommunikations- eller topokalitets-koordinater mellem diskursuniverser (fx mellem et fiktivt og et reelt univers) eller mellem hvad der tales om og de samtalende dialogdeltagere. Deixis er og bruges til:

- (i) reference og co-reference,
- (ii) identifikation og gen-identifikation,
- (iii) lokalisering og topokalisering,
- (iv) konstitutiv betingelse for teksten, contexten og situationen gennem talehandlingen.

Lyons argumenterer for, at *ytringens kanoniske situation*, dvs *face-to-face-mødet* mellem to personer i en bestemt context og situation, er grundlaget for den bedste forståelse af visse eller alle syntaktiske fænomener. Vi foreslår, at *sprogets kanoniske situation* er *dialogen*, defineret som en meddelelse i en context og situation med tre personer. Heraf følger, at en text har tre deiktiske centre, og at Lyons har uret når han skriver:

The canonical situation-of-utterance is egocentric in the sense that the speaker, by virtue of being the speaker, casts himself in the role of ego and relates everything to his viewpoint. He is the zero-point of the spatiotemporal co-ordinates of what we will refer to as the deictic context.

(Lyons 1977:638).

Et enkelt eksempel kan illustrere, hvad vi intenderer. Når Jørgen står over for sit barnebarn Jakob, siger han til ham: "*Bogen ligger til venstre*", selvom den ligger til højre for den talende. I denne context og situation er det mere korrekt at sige, at Jakob (2. person, den lyttende) er *the zero-point of the spatiotemporal co-ordinates of what we will refer to as the deictic context*. Den tredje person som zeropoint er velkendt fx som publikum, censor, supervisor, lingvistisk feltarbejder o.l.

Når dialogen bliver paradigme betyder det altså, at der sker en transformation af traditionens definition af deiktisk center. En gængs definition er:

We can say that our cognitive world, as it reveals itself in linguistic communication, is built around a "deictic centre" defined by the basic parameters of the speech situation. These parameters are the participants S [the speaker] and A [the addressee], the moment of speaking t_0 and the place of speaking l_0 . The deictic centre can thus be defined as follows:

[...] Deictic centre = (S, A, t_0 , l_0).

(Simon C. Dik: 1989:37), *The Theory of Functional Grammar*, Dordrecht.)

I stedet for Dik's definition foreslår vi følgende:

Deitisk center = (S₁, S₂, S₃, P₀, O, t_0 , s₀, L)

Foruden udvidelsen af dialogpersoner fra to til tre optræder der også objekt og objektperson, samt et "L", og symbolet refererer til *logik-deixis*.

Hvis det nu er korrekt, at paradigmet for sprog er en dialog, og at alle andre lingvistiske former er betinget af denne, så lægger deixis visse grænser for

de forbinder.

I den exemplariske dialog er der en deiktisk-konnektiv, nemlig "for", som forbinder den kendsgerning, at Hans har lært Jørgen en økologisk grammatik, med den, at Jørgen kan den. Det er, hvad vi kalder en **kausal-konnektiv**, derved at "Hans har lært Jørgen det" er en af årsagerne til, at "Jørgen kan det". Vi oversætter eller forstår i denne context "for" som det kausale "fordi".

Dette "fordi" er et deixisfænomen, bl.a. fordi det *"takes some elements of its meaning from the situation (i.e. the speaker, the addressee, the time and the place) of the utterance in which it is used."* (Hurford & Heasley (1985:65)). Desuden er det et udtryk for en kausal-konnektion, en prototype, der bliver deiktisk determineret.

Vi har gennem flere år arbejdet med at udvikle en forståelse af sprog, som bl.a. bygger på prototype-stereotype som fundamentalkategorier.

George Lakoff introducerer med henvisning til eksemplerne *"Max broke the window"* og *"Brutus killed Caesar"* sin prototypiske kausalitet på følgende måde:

Prototypical causation appears to be direct manipulation, which is characterized most typically by the following cluster of interactional properties:

1. There is an agent that does something.
2. There is a patient that undergoes a change to a new state.
3. Properties 1 and 2 constitute a single event; they overlap in time and space; the agent comes in contact with the patient.
4. Part of what the agent does (either the motion or the exercise of will) precedes the change in the patient.
5. The agent is the energy source; the patient is the energy goal; there is a transfer of energy from agent to patient.
6. There is a single definite agent and a single definite patient.
7. The agent is human.
8.
 - a. The agent wills his action.
 - b. The agent is in control of his action.
 - c. The agent bears primary responsibility for both his action and the change.
9. The agent uses his hands, body, or some instrument.

10. The agent is looking at the patient, the change in the patient is perceptible, and the agent perceives the change.

(George Lakoff, 1987:54f).

I vores exemplariske dialog siger Koefoed: *"Ja, for Hans har lært ham det."*

Her er der en dobbelt-artikulation af kausalrelationer. For det første forbindes gennem "for" den kendsgerning, at Jørgen nu kan bruge en økologisk grammatik, med den begivenhed der går forud, nemlig at Hans har lært ham det. For det andet udtrykker "har lært" en kausalrelation mellem Jørgen og Hans.

Imidlertid er der her tale om en anden og selvstændig form for prototypisk kausal-konnektion. For "at lære en noget" adskiller sig fra "at slå i stykker" og "at dræbe". (Iøvrigt har måske ethvert verbum en egen kausalitetsform.) Med henvisning til verbet "at lære en noget" foreslår vi følgende prototype:

Prototypen Dialektisk kausalitet kan med henvisning til Lakoff (no 1-10) bestemmes ved flg. prædikater:

1. passer delvis med Lakoff's no 1, for der er en agent.
2. passer delvis med no 2, for der er en person, der undergår en forandring, men vedkommende er ikke "patient", men også agent. Der er så at sige tale om en kausalrelation, der går begge veje, og som vi kan angive med en dialektikpil:

Agent-Agent kausalitet: A₁ ⇔ A₂

Hermed angives et betingelses- eller kausalforhold, (i) som går begge veje, (ii) hvor den ene har historisk dominans, (iii) hvor de tilsammen udgør en helhed, (iv) så den ene ikke kan beskrives uafhængigt af den anden eller (v) af helheden.

3. stemmer overens med no 3.
4. stemmer ikke overens med no 4, for ændringerne i "patienten" er ikke ændringer i og med en patient, men ændringer i en agent, som står i et dialektisk forhold til en anden agent, der har historisk dominans. Og ændringer kan foregå samtidig, og i visse tilfælde kan forandringer i den lærende anticipere underviserens aktiviteter.
5. stemmer ikke overens med no 5, for begge personer er energikilder.
6. stemmer heller ikke med no 6, for der er to agenter.

Jørgen (han er ikke personligt tilstede). Det fremgår heller ikke, om Anton og Koefoed selv kan foretage identifikationen, eller om de bare tager Hans's identifikation for gode varer, fx fordi de regner med Hans som autoritet. Det er desværre ofte uklart, *hvem der står for* en given identifikation og prædikation, og hvem der bare kolporterer. Den indikativisk formede sætning implicerer altid også aspekt og modalitet, men disse forhold gøres netop ikke syntaktisk eksplicite.

Heller ikke den implicerede nødvendighed/ønskværdighed/korrekthed af "Jørgens brug af Ø i den situation og praxis" diskuteres: For hvem og hvad, hvor, hvornår og hvorfor er en sådan praxis bedre end alternative praksisser? Jørgen har åbenbart ikke praktiseret ud fra det synspunkt, og kan således næppe kaldes subjekt for det synspunkt. Han deler eller delte ikke synspunktet, i hvert fald ikke i den praktiske forstand (handlingens modalitet). Om Hans personligt står inde for værdidommens forhold til situationernes totalitet eller blot kolporterer en eller flere partielle logikkers betingede deduktioner (fx ortodoxi eller lignende semantisk tvang), står også uklart. Men deltagerne savner åbenbart ikke en explikation af præmisserne, måske fordi de er klare nok i *deres* context, enten fordi de kender dem, eller fordi de ikke interesserer dem.

Det er kun det tredje aspekt (eller den tredje modalitet, mulighedspostulatet "Jørgen kan/kunne bruge Ø i den situation"), der i dialogen gøres til genstand for diskussion og udvikling, idet Anton stiller spørgsmålet "Kan Jørgen det allerede". Hvilke dialektisk-semantiske implikationer har det implicerede verbum "kan"? "Kan" refererer med en modalitetsmatrix eller topisk matrix, der omfatter:

N kan her og nu – dvs det TOPISKE,

N kan endnu ikke eller ikke her,

men senere eller andre steder – det UTOPIske,

N kan aldrig – det ATOPISKE,

N kan måske nu og her eller engang – det INDEFINITTE.

Dialogdeltagerne afgrænser det implicerede "kan" som det topiske med Koefoeds bestemmelse: "Ja, for Hans har lært ham det".

Og hermed kommer der to andre interessante logik-deixis fænomener knyttet til "for" og "lære". Det vender vi tilbage til senere og resumerer nu omkring "burde":

"Burde" er en særlig modalitet, der knyttes sammen med fire forskellige person-deixis, hvoraf de tre (Hans, Anton, Koefoed) etablerer sig som samtalepartnere (S_1 , S_2 og S_3) i situationen-contexten, mens den fjerde (han, Jørgen) er nærværende i contexten og personligt fraværende i situationen og semantico-syntaktisk præsenteres som 3. person, *objektperson-deixis* (P_o). Det er indlysende, at "burde" defineres og diskuteres som modalitet af de tre personer, der er samtalsens agenter eller subjekter, selvom det er den fjerde person, der som syntaktisk subjekt "tilforordnes" prædikatet. "Jørgen/han burde" knytter person-deixis og modalitet logisk sammen med objekt(-person)-deixis. S_1 , S_2 og S_3 kan ikke forstå "burde" uden at vide noget om, hvad Jørgen *gør*, hvad Jørgen *kan* og i hvilken situation-context, samt hvad der er ønskeligt/rigtigt for hvem, hvad, hvor, hvornår og hvorfor.

Vi vover den tese, at dialogsituationen er sprogets principielle paradigme eller prototypen på sprog. Selv de på overfladen mest abstrakte og universelle udsagn og tekster har implicite forudsætninger i context-situation, og disse forudsætninger kalder vi *den kognitive rekursbasis*. En kognitiv rekursbasis er den eller de situationer, hvor deixisfænomener er eksplicite og relativt entydige i text og context for dialog-deltagerne, og hvor personerne handler eller kan handle kollektivt og konsensuelt på dette udgangspunkt. Et eksempel på en kognitiv rekursbasis findes i dialogen, hvor den er den situation-context, hvor Hans lærte Jørgen en økologisk grammatik.

4. Logik

Vi har gennem længere tid insisteret på, at der findes et overset deixis-fænomen, nemlig logik-deixis. Logik-deixis kan karakteriseres med samme prædikater som de andre deixisformer, men handler specielt om relationer. Det betyder, at de såkaldte logiske konnektiver:

(a) *hvis-så, enten-eller, både-og*

(b) *er, er ikke*

ikke kan interpreteres, som det sker i de to formale logikker, nemlig som forbindelse mellem uafhængigt eksisterende og sande propositioner.

For os er konnektiverne deiktiske og står i en intern relation til de emner,

de-contextualisering og de-personalisering:

Deixis, in general, sets limits upon the possibility of decontextualization; and person-deixis, like certain kinds of modality, introduces an ineradicable subjectivity into the semantic structure of natural languages.

(Lyons 1977:646).

At *person-deixis* ligesom visse *modalitetsformer* har den særlige kvalitet at introducere en ikke-reducerbar subjektivitet i tekster, er en måde at sige på, at tekster altid skabes i bestemte situationer og contexter af nogen, for nogen og med bestemte (for-) forståelser og hensigter. Det er bl.a. på grund af "forståelsen og hensigterne", at enhver text implicerer "sammenhæng" og "modalitet" og expliciterer dette bl.a. ved hjælp af det som vi kalder *logik-deixis* (fx *for at*, *fordi*, *selv om*).

Modalitetsformer ser vi som særlige *logik-deixis*, som sproglige artikulationer af dialogparternes forståelse af

- (a) *det topiske*: hvad der er og har været,
- (b) *det utopiske*: hvad der logisk eller historisk er muligt,
- (c) *det atopiske*: hvad der er logisk eller historisk umuligt.

3. Exemplarisk dialog

Lad os betragte sammenhænge mellem *persondeixis* og *logikdeixis* (modalitet) i en dialog:

Tre personer befinder sig i året 1992 på Odense Universitet; alle er ansatte og dybt interesserede i sproglige emner.

S₁ [Hans:] "Han burde bruge en økologisk grammatik i stedet for."

S₂ [Anton:] "Kan Jørgen det allerede?"

S₃ [Koefoed:] "Ja, for Hans har lært ham det."

Når vi bruger en tre-personers dialog som eksempel er det bl.a. fordi vi dermed får klarere øje for, at dialogen ikke er en symmetrisk vekslen mellem A og B, der skiftevis og ligervis er jeg og du, dialogens 1. og 2. person, men en dynamisk vekslen mellem jeg/vi, du/I/vi, og undertiden til- og omtale i 3. person/*proprium*. Sproget "skal kunne mere" og "kan heldigvis mere" end at forme en samtale mellem to personer, og vi har da også lært sproget igennem deltagelse i dialogsituationer, hvor der som regel var mindst to deltagere ud over os selv.

ationer, hvor der som regel var mindst to deltagere ud over os selv.

Dialogen handler om en situation eller praksis, hvor Jørgen er i færd med et projekt. Hvor vidt projektet er nået på dialogtidspunktet, fremgår ikke klart, bortset fra at det indikeres som "endnu ikke afsluttet" (ikke perfektum: "burde have brugt"), med mindre dialogpartnerne har flyttet (allokeret) en førtidig objektsituation til nutid, dvs mentalt etableret en samtidighed mellem dialogsituationen og *universe of discourse*, objektsituationen, jf. historisk præsens. Det fremgår ikke af den context, som vi her har adgang til, men selvfølgelig af deltagernes.

"Burde" implicerer en interessant syntaks og semantik (og etymologi).

I H's ytring fremtræder "burde" som det finitte verbum (præsens, aktiv, optativ) med "han" som subjekt. Imidlertid er han/Jørgen snarere subjekt i en indlejret sætning:

han/Jørgen bruger [ikke] en ø-grammatik

"Burde" mases syntaktisk (og måske semantisk) ind som finit verbum uden eksplicit indikation af, at der hermed sker en forskydning af Jørgens og verbets "kasus-relation": "han" er semantisk en slags objekt eller patient, men uden syntaktisk-morfologisk indikation hverken i verbets eller nominets form; dvs at den "sædvanlige" passivindikation ("-s" eller "bliver") og objekt-/oblik-kasus-indikation ("ham") er suspenderet (jf. "han bedes bruge" og "jeg beder ham bruge"). Denne tilslørede eller fordrejede kasusrelation i forbindelse med "burde" er imidlertid blevet normal brug i nudansk, men har ikke altid været det.

"Burde" har bl.a. følgende semantiske implikationer:

- a) Jørgen bruger *ikke* Ø i den situation
- b) Det er *ønskeligt eller korrekt*, at Jørgen bruger Ø i den situation
- c) Jørgen *kan* bruge Ø i den situation

Af disse tre modaliteter er det i den citerede dialog kun c-aspektet, der gøres til genstand for diskussion. Dvs at de to første implikationer a og b får lov til at stå som mulig konsensus mellem dialogpartnerne, omend de ikke eksplicit bekræftes.

Hverken Anton eller Koefoed sætter spørgsmålstegn ved Hans's identifikation af Jørgens praksis som "ikke brug af Ø", som forudsætter at Hans kan identificere "brug af Ø". Det fremgår ikke, om identifikationen (med-) deles af

7. stemmer delvis med **no 7**, for agenterne – ikke blot agenten – er humane.
8. stemmer delvis med **no 8 a**, for agenterne vil deres handlinger. Stemmer delvis med **no 8 b**, for agenterne har delvis kontrol over deres handlinger. Stemmer ikke med **no 8 c**, for agenterne kan dele ansvaret, eller agent-1 eller agent-2 kan have hovedansvaret, eller en tredje person eller institution kan have ansvaret.
9. stemmer delvis med **no 9**, for agenterne bruger deres kroppe og de indgår i en co-operation.
10. stemmer ikke med **no 10**, for der er ikke en patient, men to agenter, og de behøver ikke at se på hinanden, men forandringen er perciperbar, og de kan begge iagttage forandringen.

En af vore pointer med logik-deixis er at fremhæve, at sprogteoretikeres forsøg på at opnå større objektivitet eller videnskabelighed ikke kan gå over en anvendelse af den formelle logik. Hvis vi har ret, så kan textens "for" eller "fordi" ikke oversættes eller tolkes som en form for materiel implikation, som forbinder absolut uafhængige propositioner, hvorimod vores dialektiske "for" er en artikulation af et forhold, der er internt defineret. Sagt mere teknisk, så er den sandhedsfunktionelle definition af den formelle logik ensbetydende med, at den ikke kan bruges som fundament eller præcisionsramme for levende, naturlige sprog.

Propositioner er ikke uafhængigt eksisterende atomer, der bevæger sig i et vacuum, men derimod knudepunkter i et dynamisk fluktuerende relationsnet, der er en artikulation af dele af en context.

5. Konklusion

Vores økologiske sprogteori tager udgangspunkt i DEIXIS-fænomener, der har den funktion, at de koordinerer det syntaktiske, det semantiske og det pragmatiske niveau, og som er træk ved tekster, som kun kan forstås korrekt, hvis de forstås i forhold til talehandlingerne og situationen.

Vores sprogteori er ØKOLOGISK bl.a. fordi den hævder, at sproget bedst forstås som et

system with an overall structure, where effects cannot be localized, that is, where something in one part of the system affects things elsewhere in the system.

Vores økologiske sprogteori hævder en ny form for deixis, nemlig LOGIK-DEIXIS. Det vil sige, at den formelle logik eller den matematiske mængdelære ikke kan være metasprog for det naturlige, levende sprog og heller ikke kan fungere som det paradigme, hvorpå naturlige sprog explikeres. Der gives kun situationelt begrænsede områder inden for hvilke en sandhedsfunktionel transformation af en text er adækvat og formålstjenlig til forståelse, forklaring og kritik af den naturlige dialog. På dette felt er vi enige med den hermeneutiske tradition og med den cognitive sprogteori, som fx Lakoff er talsmand for.

Bibliografi

- Dik, Simon C. (1989): *The Theory of Functional Grammar*. Dordrecht.
Hurford, J.R. & B Heasley (1985): *Semantics: a coursebook*. Cambridge UP.
Lakoff, George (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago UP.
Lyons, John (1977): *Semantics I-II*. Cambridge UP.